

ПЕРСПЕКТИВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВАЛІДНОСТІ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДІВ У СОЦІОЛОГІЇ

Отріщенко Н.В.

Інститут соціології

Національної академії наук України

У статті авторка окреслює можливості встановлення валідності проєктивних методів у соціологічних дослідженнях. Вона аналізує досвід перевірки валідності у психології і вказує на відмінність між соціологічним та психологічним підходами. Враховуючи специфіку якісної методології (роботи Е. Губи, І. Лінкольн, Дж. Максвелла, У. Фліка), у статті підкреслено процесуальність та комунікативні аспекти валідності, а також особливості її забезпечення на теоретичному та концептуальному рівнях. Авторка також вказує на важливість різних типів триангуляції для встановлення валідності методу. Нарешті, у статті зроблено висновок про особливості роботи з проєктивними методами у кількісній та якісній традиції.

Ключові слова: валідність, інтерпретація, проєктивні методи, статистична перевірка, триангуляція.

Постановка проблеми. Надійність та валідність у сучасній соціогуманітарній традиції виступають ключовими індикаторами якості даних, отриманих за допомогою тієї чи іншої методики. Однак вони не існують поза емпіричним дослідженням, для якого ці показники мають бути встановленими. Метод не може бути валідним чи надійним сам по собі: ці показники мають сенс лише стосовно чітко окреслених мети, завдань та об'єкту дослідження. Поряд із цим, дискусія про валідність має загально-методологічний характер, адже вона відбувається в контексті тієї чи іншої наукової парадигми з урахування домінуючих теоретичних орієнтирів.

Свого часу проєктивні методи відкидалися значною частиною наукової спільноти власне через сумніви у їхній надійності та валідності – їхня критика була особливо гучною у 1960-1980 рр., коли у гуманітаристиці відбувся поворот до структурно-функціональних побудов з акцентом на стандартизованих аналітичних процедурах та структурних поясненнях світу через причинні залежності та математичне моделювання. За таких умов інтерпретативні та описові методи, що мають на меті не стільки розчепити свій об'єкт на чітко вимірювані характеристики, скільки окреслити його цілісно і пояснити, сприймаються з долею скептицизму. Зміна парадигми, візуальний та культурний поворот у соціальних науках в останній чверті минулого століття повертають інтерес дослідників до проєктивних методів. Однак відкритим залишається питання їхньої валідності, чому і присвячено подальше міркування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Д. Робертс зазначає, що методологічна література загалом визнає валідність інформації, наданої респондентом у якості самооцінки, незважаючи на існуючі дискусії щодо можливих неточностей [19, р. 44]. Якщо соціологічні інструменти (такі, як запитання та шкали) базуються на свідомому розкритті респондентом свого внутрішнього світу або соціальних обставин, то проєктивні методи виявляють латентні референтні системи та не до кінця відрефлексовані детермінанти людського світобачення. Сам ж проєктивний метод можна визначити як дослідницький інструмент, що базований на використанні невизначеного або неструктурованого вербального чи невербального стимульного матеріалу, якому респон-

денти надають індивідуальних значень відповідно до власної ціннісно-мотиваційної системи шляхом асоціації, завершення, конструювання, вільного ранжування чи творчої експресії.

Засадничо ці методи сприяють появі неструктурованого нечислового матеріалу, а тому стандартні статистичні процедури для визначення надійності та валідності часто стають на заваді їхнього розвитку. Л. Франк пропонує можливі варіанти для перевірки якості застосування цих методів: часова валідність (перевірка упродовж певного проміжку часу) та метод співставлення даних [7, с. 84]. Для прикладу, він вказує, що результати тесту Роршаха підтверджувалися клінічними даними, тобто триангуляція виступає одним з ключових способів для встановлення валідності проєктивних методів.

А. Анастасі та С. Урбіна цитують низку досліджень, у яких вказано, що конвергентна валідність тесту Роршаха така ж, як і у визнаному багатьма науковцями ММРІ [1, с. 455], проте величезна кількість інших взаємовиключних досліджень свідчить про те, що остаточно це питання буде вирішене не скоро. Аналогічно і стосовно ТАТ та його модифікацій: дехто з авторів на основі метааналізу досліджень переконаний у його валідності, інші ж налаштовані більш скептично [1, с. 461]. Л. Кронбах наводить приклад з ТАТ, що вимірює «потреби», кожна з яких вимагає окремого конструкту. Він зазначає, що було потрібно 30 років роботи з ТАТ, щоб встановити конструкту валідність лише однієї з таких потреб [10, с. 341]. Тобто навіть для найпопулярніших проєктивних методів питання валідності у його традиційній постановці залишається без остаточної відповіді.

А. Анастасі та С. Урбіна стверджують, що абсолютна більшість робіт, присвячених валідності проєктивних методів, хибують або на поганий контроль умов експерименту, або на неадекватність статистичного аналізу, або і не перше, і на друге. Проте вони так само зазначають, що спроби оцінити проєктивні методи «шляхом використання звичайних психометричних процедур, можливо, просто недоречні» [1, с. 482]. Авторки переконані, що розробка детальних кількісних процедур для роботи з проєктивними методами є пустою тратою часу, адже їхня цінність проявляється завдяки якісному аналізу та інтерпретації. Так як проєктивні методи роз-

вивалися в атмосфері радикально іншого бачення особистості, аніж це передбачають інші методики, тож «їхня валідність і надійність ніколи не зможуть бути встановлені тими ж способами» [8, с. 58]. Це ще раз доводить актуальність обраної теми науково пошуку, адже перенесення звичних критеріїв валідності (як-от «містичної тринітарної концепція валідності тестів» [15, с. 273] – змістова, критеріальна та конструктна валідності) на проєктивні методи є недоцільним і вимагає теоретичного та емпіричного модифікування.

Якщо ж поглянути на досвід вивчення валідності проєктивних методів у психології, то більшість досліджень здійснювалися або шляхом встановлення валідності стосовно емпіричного критерію, або методом пошуку відповідностей (*matching technique*), тобто через порівняння з результатами інших досліджень конкретного індивіда (інтерв'ю, спостереження, тощо) [1, с. 478]. Останнє є варіантом застосування тріангуляції, адже передбачає співставлення даних, отриманих завдяки використанню різних методів. Як стверджує С. Морозов, при дослідженні валідності проєктивних методик найбільш з'ясованим аспектом є поточна критеріальна валідність, яку досить часто вивчають шляхом порівнянням результатів у контрастних групах: оскільки більшість проєктивних тестів використовується у клінічній психодіагностиці, найчастіше беруть об'єктивний критерій діагнозу, що фіксує факт «здоров'я» або «нездоров'я» [5]. Ще один приклад з психології – валідність ТАТ, що визначається завдяки співставленню з інтерв'ю – вказує на отримання дуже схожих даних, тому А. Корнер переконаний у діагностичній валідності проєктивних методів, хоч і ставить під сумнів їхню корисність для прогнозування реальної поведінки [4].

Проте саме по собі прогнозування, на відміну від більшості психологічних тестів, не є метою проєктивних методів. Якщо взяти до уваги цей факт, дискусія про валідність проєктивних методів набуває нового звучання. У такому випадку першочерговим завданням стає не стільки пошук зовнішнього критерію у майбутньому для підтвердження чи спростування певних результатів, скільки логічність та внутрішня узгодженість аргументу і повнота опису ситуації. Якщо проєктивні методи дозволяють «розкрити характерні способи, шляхом яких індивід організовує незнайомий і неоднозначний матеріал» [4, с. 95], то це говорить нам значно більше про його чи її когнітивні та ціннісно-мотиваційні особливості, аніж про ймовірну поведінку в конкретній ситуації, що є результатом конфігурації величезної кількості факторів, актуалізованих у певний момент часу. Важливість цього типу інформації визначається не точковим прогнозуванням, а через краще розуміння того чи іншого феномену. У цьому і полягає особливість власне соціологічного підходу, що дозволяє вийти «за межі» індивіда і поглянути на рівень соціальної групи чи усього суспільства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Звісно, підхід А. Корнера, як і підхід А. Анастасі, С. Урбіни та С. Морозова, ілюструє точку зору психологів щодо проблеми встановлення валідності проєктивних методів, у той час як у випадку їхнього застосування в

соціології постають зовсім інші завдання. Соціологів цікавить не діагностична здатність того чи іншого методу, а те, які соціальні норми та культурні особливості він може відобразити і наскільки вдало. Тобто основний акцент робиться саме на описових та інтерпретативних можливостях інструменту, тим більше, що проєктивні методи найкраще працюють саме на розвідувальній стадії дослідження, а також при виявленні образів, стереотипів та установок. Саме тому важливо окреслити специфіку встановлення валідності проєктивних методів у соціології з урахування особливостей її предметного поля.

Мета статті. Враховуючи означену вище проблемну ситуацію, мета статті сформульована як обґрунтування можливостей перевірки валідності застосування проєктивних методів для потреб соціології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Низка досліджень, проведених за допомогою проєктивних методів, вказує на їхній універсальний характер – вони можуть успішно поєднуватися як з кількісними, так і з якісними методами (більш детальний матеріал про особливості та досвід використання проєктивних методів можна знайти у авторській публікації [6]). Скажімо, Л. Ебт у роботі з проєктивними методами пропонує використовувати формальний (математичний) підрахунок, виявлення кількісних закономірностей) та змістовий (символічна інтерпретація) аналіз даних [8, с. 35]. Таким чином, валідність та надійність проєктивних методів може встановлюватися як за допомогою звичних математичних обрахунків (що, як було вказано вище, є досить проблемним. Скажімо, Л. Кронбах та Дж. Глезер називають проєктивні методи в числі «широкопропускних» (*wideband*) процедур, де ширина пропускного діапазону досягається за рахунок зменшення точності та надійності отриманого матеріалу [1, с. 482-483]), так і в контексті якісної методології.

Кількісний підхід до матеріалів, отриманих за допомогою проєктивних методів (і текстуальних, і візуальних), передбачає, перш за все, процедуру кодування – присвоєння числових значень символам та повідомленням. Звісно, цей шлях редукує значну частину багатства матеріалу, однак дозволяє здійснювати різного роду обрахунки, шукати закономірності і виявляти певні тенденції. Якщо існує необхідність встановлення валідності проєктивного малюнку або методу колажу, то візуальний антрополог М. Кольєр вказує на необхідність «перекладу» зображень на мову слів, адже «візуальна мова інтелектуального дискурсу» поки що не розроблена [9, р. 59]. А у випадку соціології мову слів також бажано підтверджувати мовою чисел, тож візуальне джерело для того, щоб бути визнаним в якості доказу, підлягає «перекладу» двічі. Що ж до масивів текстуальних даних, наприклад, завершення речень чи вільних асоціацій, то їхнє кодування також передбачає свого роду «переклад», однак лише один раз. Отож, для формулювання статистичного аргументу на користь валідності проєктивних методів необхідно пожертвувати значною кількістю даних і певною мірою нівелювати їхню специфіку. З іншого боку, закодований матеріал

задає низку можливостей для проведення аналізу, тож дослідник має враховувати як обмеження, так і можливі перспективи кількісного підходу до роботи з проєктивними методами.

Стосовно валідності проєктивних методів, то потрібно вказати на те, що вона може бути забезпечена на двох рівнях: теоретичному (рівень між досліджуваною соціальною реальністю і теорією або теоретичною моделлю явища) та концептуальному (рівень між теорією і емпіричними даними). Важлива роль на першому етапі відведена аналізу літератури, експертним оцінкам і тому, що Л. Кронбах та П. Міл називають розробкою «номологічної мережі» (*nomological network*), яка поєднує теоретичні поняття, кількісні та якісні властивості і емпіричні дані між собою та імпліцитно визначає сам теоретичний конструкт [11, s. 415-417, 427] (у дещо ширшому сенсі, аніж це передбачає психологічна традиція), або ж формуванню «угрунтованої теорії» (коли валідна теорія розробляється на основі отриманих польових матеріалів; детально про цей підхід можна прочитати в роботах С. Дембіцького [2; 3]).

На другому – концептуальному – етапі особливо актуальним у випадку роботи з проєктивними методами у соціології є досвід якісної традиції. Одна з перших і найвідоміших концепцій валідності якісного дослідження належить Е. Губі та І. Лінкольн [14]. Згідно з нею, вченому варто змінити акцент з валідності на показник довіри до дослідження (*trustworthiness*), який визначається через достовірність (*credibility*), можливість перенесення в інший контекст (*transferability*), забезпечення стабільності (*dependability*) та підтверджуваність (*confirmability*) отриманих результатів та інтерпретацій [14, p. 80-83]. Тобто автори пропонують власну систему оцінки якості дослідження, яка базується на іншій природі даних. Аналогічно Дж. Максвелл вважає, що валідність якісного дослідження потрібно оцінювати у інших термінах, аніж це робить кількісна традиція, і пропонує звертатися до категорії «розуміння» (*understanding*) [20, p. 281], що існує в описовій (детальність і повнота опису процесу дослідження, «первинне розуміння»), інтерпретативній (висвітлення результатів з «перспективи учасника») та теоретичній (адекватність побудови теорії, що пояснює феномен) формах, а також як рівень генералізації та успішність оцінки [17, p. 285-295]. Якщо підсумувати ці підходи, то якісна традиція пропонує змістись з точкового показника валідності на її процесуальне окреслення на різних етапах дослідження. До того ж, для якісної традиції надзвичайно важливим є комунікативний аспекти валідності – визнання якості проведення наукового пошуку на рівні спільноти науковців, «стрункість» аргументу, врахування різних, навіть конкуруючих, пояснень, залучення самих респондентів до процесу валідизації наукового висновку, тощо.

Перевірка валідності на концептуальному етапі, окрім забезпечення описового, інтерпретивного та теоретичного розуміння в термінах Дж. Максвелла, може звертатися до різних способів тріангуляції. У геодезії цим поняттям окреслюють спосіб локалізації одного пункту через два інші пункти [12, s. 79-80], а в суспільні науки воно було привнесено психологами Д. Кемпбелом та Д. Фіске. Розрізняють такі її види [12, s. 82-87]:

- тріангуляція даних (отриманих в різний час, з різних джерел або локацій),

- тріангуляція дослідників (які працюють з одними і тими ж даними),

- тріангуляція теорій (які застосовують в аналізі),

- тріангуляція методів (використання різних методів для пошуку відповіді на поставлене дослідницьке завдання). У сфері *cultural studies* М. Лістер та Л. Веллс окреслили цей підхід як «методологічний еклектизм» [16, p. 90], адже інтерпретація часто вимагає більшого, ніж ознайомлення з контекстом повідомлення чи артефакту та літературою на відповідну тему. Вона схожа на діагностику, що її забезпечує так звана «синтетична інтуїція» [18, p. 64]. Цей рівень аналізу необхідний, тому що окрім квантифікації даних шляхом кодування, він дозволяє виявляти значення чи важливість ідей.

Різноманіття проєктивних методів змушує дослідників шукати оптимальних шляхів для перевірки якості їхнього використання і зробленого на основі отриманого матеріалу висновку. Залучення тріангуляції є одним із основних способів встановлення їхньої валідності, адже воно дозволяє зменшити або і нівелювати фактор дослідницької суб'єктивності (тріангуляція дослідників) співставити результати, отримані з різних джерел та за допомогою різних інструментів (тріангуляція даних та методів), нарешті, обрати оптимальну рамку для інтерпретації (тріангуляція теорій).

Висновки і пропозиції. У випадку роботи з проєктивними методами необхідно забезпечувати теоретичну (на рівні відповідності теорії до соціальної реальності) та концептуальну (на рівні відповідності емпіричних результатів до теорії) валідність. Для цього запропоновано розробити валідну теорію або шляхом формування відповідної «номологічної мережі», або через звернення до напрацьовань «угрунтованої теорії». Адекватність обраної моделі потрібно перевіряти через залучення описового, інтерпретативного та теоретичного розуміння та шляхом тріангуляції на низці рівнів (апелювання до різних даних, дослідників, теорій та методів).

У статті також вказано на відмінності у роботі з проєктивними методами у кількісній та якісній традиціях і окреслено специфіку соціологічного підходу до цих інструментів, у порівнянні з психологічними дослідженнями. Звісно, запропонована схема не претендує на універсальність, однак вона окреслює можливості для подальшого наукового пошуку.

Список літератури:

1. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Седьмое издание / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – СПб.: Питер, 2009. – 688 с.
2. Дембицкий С. «Обоснованная теория»: стратегия сбора и анализа качественных данных при теоретической валидации / Сергей Дембицкий // Социология: Теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 64-83.
3. Дембицкий С. Теоретическая валидация измерительных шкал / Сергей Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 53-65.
4. Корнер А. Теоретическое исследование пределов возможностей проективных методик / Аннелиз Ф. Корнер // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология: Пер. с англ. – М.: Психотерапия, 2010. – С. 93-103.
5. Морозов С. Засоби контролю діагностичних якостей психологічних тестів: Навчальний посібник / Сергій Морозов. – К.: ІСДО, 1994. – 68 с.
6. Отрищенко Н. Особливості застосування проективних методів у соціології / Наталія Отрищенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 19. – Харків: Видавництво Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 214-222.
7. Франк Л. Проективные методы изучения личности / Лоуренс Франк // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология: Пер. с англ. – М.: Психотерапия, 2010. – С. 74-92.
8. Эбт Л. Теория проективной психологии / Лоуренс Эбт // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология: Пер. с англ. – М.: Психотерапия, 2010. – С. 29-58.
9. Collier M. Approaches to Analysis in Visual Anthropology / Malcolm Collier / Handbook of Visual Analysis / Ed. by T. Van Leeuwen and C. Jewitt. – London: Sage Publications, 2003. – P. 35-60.
10. Cronbach L. Ustalenie trafności testu / Lee Cronbach / Trafność i rzetelność testów psychologicznych. Wybór tekstów / Pod red. J. Breziński. – Gdańsk: Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 288-383.
11. Cronbach L., Meehl P. Trafność teoretyczna testów psychologicznych / Lee Cronbach, Paul Meehl / Trafność i rzetelność testów psychologicznych. Wybór tekstów / Pod red. J. Breziński. – Gdańsk: Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 403-430.
12. Flick U. Jakość w badaniach jakościowych / Uwe Flick. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 248 s.
13. Guba E. Criteria for assessing the trustworthiness of naturalistic inquiries / Egon Guba // Educational Communication and Technology Journal. – 1981. – 29 (2). – P. 75-91.
14. Guba E., Lincoln Y. Naturalistic Inquiry / Egon Guba, Yvonna Lincoln. – Beverly Hills: Sage, 1985. – 416 p.
15. Guion R. O trynitarnej doktrynie trafności / Robert Guion / Trafność i rzetelność testów psychologicznych. Wybór tekstów / Pod red. J. Breziński. – Gdańsk: Gdańskie wydawnictwo psychologiczne, 2005. – S. 272-287.
16. Lister M., Wells L. Seeing Beyond Belief: Cultural Studies and Approaches to Analyzing the Visual / Martin Lister, Liz Wells / Ed. by T. Van Leeuwen and C. Jewitt. – London: Sage Publications, 2003. – P. 61-91.
17. Maxwell J. Understanding and Validity in Qualitative Research / Joseph Maxwell // Harvard Educational Review. – 1992. – 62 (3). – P. 279-300.
18. Panofsky E. Meaning in the Visual Arts / Erwin Panofsky. – Harmondsworth: Penguin, 1970. – 407 p.
19. Roberts D. Recreating experiences: improving the validity of data / David Roberts // Evaluation Journal of Australasia. – 2005. – 4 (1-2). – P. 44-51.

Отрищенко Н.В.

Институт социологии
Национальной академии наук Украины

ПЕРСПЕКТИВЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ВАЛИДНОСТИ ПРОЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ В СОЦИОЛОГИИ

Аннотация

В статье авторка исследует возможности установления валидности проективных методов в социологии. Она анализирует опыт проверки валидности в психологии и указывает на отличие между социологическим и психологическим подходами. Учитывая специфику качественной методологии (работы Е. Губы, И. Линкольн, Дж. Максвелла В. Флика), в статье подчеркнуто процессуальность и коммуникативные аспекты валидности, а также особенности ее обеспечения на теоретическом и концептуальном уровнях. Авторка также указывает на важность использования различных типов триангуляции для установления валидности метода. Наконец, в статье сделан вывод об особенностях работы с проективными методами в количественной и качественной традиции.

Ключевые слова: валидность, интерпретация, проективные методы, статистическая проверка, триангуляция.

Otrishchenko N.V.

Institute of Sociology

of the National Academy of Sciences of Ukraine

PROSPECTS FOR ENSURING VALIDITY OF PROJECTIVE METHODS IN SOCIOLOGY

Summary

The author shows different ways of ensuring validity of projective methods in sociological research. She analyzes the experience of validation in psychology and points out the differences between sociological and psychological approaches. Given the specificity of qualitative methodology (works of E. Guba, Y. Lincoln, J. Maxwell, U. Flick), the author highlights the procedural and communicative aspects of the validity and the ways of validation on the theoretical and conceptual levels. She also emphasizes the importance of different types of triangulation in the process of ensuring validity of projective methods. Finally, the article discusses the features of using projective methods in quantitative and qualitative traditions.

Keywords: validity, interpretation, projective methods, statistical testing, triangulation.